

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

70 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Съставител
Искра Баева

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София • 2018

ПРОБЛЕМИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКОТО ЕДИНСТВО В ПОЛИТИКАТА НА ВЕЛИКОБРИТАНИЯ И СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ, 1941–1944 Г.

Борис Стоянов¹

В наситената картина от идеи и проекти за единство на европейските народи в годините на Втората световна война особено място заема стратегията на Великите сили. Само средите на антисхитлеристкия лагер, включващ още дейците на Съпротивата и политиците от емигрантските правителства в Лондон, притежава потенциала и авторитета да задвижат процеса на обединение. Настоящето кратко изследване има за цел да представи и анализира инициативите и позициите на света най-заинтересовани от промяната в континенталния регион – Обединеното кралство и Съветският съюз. То проследява основните моменти и тенденциите в развитието им, подчертава ролята на водещи политици като Уинстън Чърчил и Йосиф Сталин и сочи мястото на тяхната „европейска“ политика в общата визия за следвоенното устройство на Европа свят. Приликите и разликите в посочените направления придават интересен нюанс на своеобразния англо-съветски съюз по неволя в периода от края на 1941 до края на 1944 г.

Без съмнение събата на европейския проект е в ръцете на победителя. След 1943 г. като такъв се очертава Антисхитлеристката коалиция. С победите на Червената армия при Сталинград и Курската дъга и с англо-американския десант на о. Сицилия през 1943 г. силите ѝ окончателно преминават в настъпление като изцяло вземат стратегическата инициатива във войната. Великият съюз на Великобритания, Съветският съюз и Съединените щати – сърцевина на коалицията, става отговорен за бъдещето на света. В Лондон, Москва и Вашингтон интензивно се планира следвоенният порядък, в който на Европа континент е отделено централно място. Разбира се, всяка от тях се ръководи от собствения интерес, отстоява принципните си идеологически позиции и своите практически политически и икономически цели. Така например за САЩ от първосте-

¹ Авторът е доктор по история, преподавател по съвременна история в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

пенно значение е да не бъдат допуснати грешките от миналото и да бъде формирана такъв тип отворена либерална система на търговски обмен, която да направи невъзможна нова световна депресия. За СССР главното е да бъдат запазени границите от началото на 1941 г. и да се създаде сфера на влияние, която да предпазва съветската територия от външна агресия. За Великобритания с приоритет се ползва стремежът за възстановяване на колониалната империя и желанието страната да съхрани статута си на велика сила.

Независимо от различията, между трите центъра съществуват редица сходни идеи и намерения. Сред тях изпъкват стратегическите задачи за запазване на сътрудничеството и учредяване на нова световна организация, която с активното им съдействие да поддържа мира и сигурността. Глобалната политика на Великите сили има своите регионални измерения. Всяка една от тях разработва различни схеми за регионална интеграция, повечето от които са свързани с Европа. Регионализмът им обаче стои далече от представата за пълно икономическо и политическо интегриране на континента, каквото срещаме най-вече в идеите на по-малките субекти в антихитлеристкия лагер.

Великобритания е страната, на която радетелите за единството на Европа възлагат най-големи надежди, но и която се пребръща в тяхното най-болезнено разочарование. До голяма степен не друг, а британските политици допринасят за това. Те често излизат с инициативи, насочени към обединението на европейските народи, за които обаче не стои искрено желание за дългосрочно официално обвързване с континентална федерация или друга форма на европейска интеграция.

В годините на Войната на Острова се наблюдава едно постепенно отръпване от идеята за континентален блок. След огромната пропагандна кампания от 1939–1940 г. на дейците на неправителствената организация „Федерален съюз“ за създаване на общоевропейска федерация под британско водачество, настанила се в авторитетни вестници като „Таймс“ и влиятелни институции като Чатам хаус, и след злополучната инициатива от 16 юни 1940 г. за създаване на Нерушим френско-британски съюз като ос на бъдеща обединена Европа настъпва постепенна промяна². За нея допринася много времето от лятото на 1940 до лятото на 1941 г., в което Обединеното кралство е единствен значим съперник на силите на Оста. Успеш-

² Виж подробно в: Bosco, A. Federal Union and the Origins of the „Churchill Proposal“: The Federalist Debate in the UK from Munich to the Fall of France, 1938–1940. London, 1991.

ното съпоставяне с тежкото предизвикателство на чуждата агресия връща самочувствието на гордите британци и вярата в собствените им сили. Общественото мнение вече не се впечатлява от красивата федералистка реторика, а политиците заговарят за формиране на конфедерации в клочови европейски региони. В разговор със съветския посланик Иван Майски от 5 декември 1941 г. премиерът Уинстън Чърчил споделя виждането си за следвоенна Европа, в която наред с Великобритания, СССР, Франция и Италия, ще има една раздробена Германия и поредица от малки формации – Балканска, Централноевропейска, Скандинавска. Той предлага този конгломерат от големи държави и регионални структури да бъде контролиран от единен континентален орган – Европейски съвет. Главната задача на центъра е да следи за реда и да предотвратява евентуални агресии³. Две от изложените в беседата идеи – Централноевропейска федерация и Европейски съвет, намират продължение в последвалия процес на планиране.

В Лондон налагат споразумението между емигрантските правителства на поляци, чехи и словаци за учредяване на федерация и сключения Балкански съюз от началото на 1942 г.⁴ Година по-късно обаче, задълбочаването на връзките между източноевропейските политици в изгнание предизвиква нарастващи опасения във Форин офис от възможно блошаване на отношенията с Москва⁵. Британската дипломация оценява сътрудничеството със СССР като изключително необходимо предвид усилията за изграждане на стабилна и сигурна следвоенна Европа. Ето защо се смята, че то не бива да бъде поставяно под въпрос с предложения, към които съветската страна се отнася с нарастващо подозрение. Макар политиката за насищаване на федерирането на страните по западната съветска граница да среща съпротивата на дипломатите, тя все пак продължава да присъства активно в официални изказвания и инициативи през 1942 и 1943 г. Заслугата принадлежи изцяло на Чърчил.

През есента на 1942 г. британският премиер се запознава с идеята на американския президент Франклайн Д. Рузвелт за създаване в следвоенния

³ Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. Т. I. Москва, 1983, с. 182.

⁴ Стоянов, Б. Обединена Европа в плановете на Антихитлеристкия лагер в годините на Втората световна война – В : Стоянов, Б., Г. Алексиева (съст.) История в преход. С., 2008, с. 143.

⁵ Weigall, D. British Ideas of European Unity and regional Confederation in the Context of Anglo-Soviet Relations, 1941–1945. – In: Smith, M. L., P. M. R. Stirk (eds.). Making the New Europe: European Unity and the Second World War. London, 1990, pp. 158, 159.

свят на системата на „Четиримата полицаи“ – гаранти за съхраняване на реда и мира. Той я намира за твърде опростена и на свой ред излага собственото виждане за бъдещето на Европа и на света. През ноември с.г. пред колегите от кабинета Чърчил говори за Европа, ръководена от „Голямият съвет на великите сили, включващ Прусия, Италия, Испания и Скандинавската федерация“, а през външния министър Антъни Идън е по-подробен, отбелоязвайки загрижеността си за „възраждане на славата на Европа“, избягване на перспективата „руският варваризъм да залее културата и независимостта“ на старите европейски държави и вярата си, че „европейското семейство може да действа обединено под ръководството на един Съвет на Европа“. Очакванията му са свързани с формирането на Съединени европейски щати, в които „почти няма да има граници между отделните нации и безпрепятственото преминаване ще е възможно“. Управлението на новата структура Чълчил отново вижда поверено на Съвет, състоящ се този път от десет субекти „бившият велики сили с николкото конфедерации - Скандинавска, Дунавска, Балканска и др.“ Той ще притежава „международната политическа сила“ и ще бъде отговорен за разоръжаването на Прусия⁶. Макар да „жонгира“ със състава на съвета и формата, под която ще участват отделните субекти, Англичанинът нито за миг не поставя под съмнение, факта, че става дума за междуправителство, а не за наднационално сътрудничество. Неговият съвет е преди всичко форум за обсъждане на наболелите проблеми и изготвяне на общи позиции, който в най-добрия случай ще управлява общата валута и ще интернационализира военната и гражданска авиация в Европа.

В такъв дух е обръщението му към нацията от 23 март 1943 г. В него Чърчил отбелоязва още, че „ни ще постигнем възможно най-голяма степен на интегритет в Европа, без да бъдат разрушавани индивидуалните характеристики и традиции на множеството ѝ стари и исторически раси“, че Съветът на Европа, състоящ се от Великите сили и групи държави или конфедерации, ще бъде в унисон с интересите на Великобритания, САЩ и СССР, които ще съдействат за неговото учредяване⁷. Два месеца по-късно, на 22 май 1943 г., на обяд в британското посолство във Вашингтон пред вицепрезидентата Уолъс, военния министър Стимън, сенатор Ковалц, председател на Комисията по външните работи и др. влиятелни американски политически премиерът изтъква, че „след победата отговорността за мира ще трябва да

⁶ Beloff, M. Churchill and Europe. - In: Blake, R., W.R. Louis (eds) Churchill. Oxford, 1993, pp. 446-447; Чърчил, У. Мемоари. Т. IV, Кръстопът на съдбата. С., 1995, 506-507.

⁷ Charlton, M. The Price of Victory. London, 1983, pp. 18-25.

бъде поета от Върховен световен съвет, на който ще бъдат подчинени три регионални съвета за Западното полукълбо, за Тихия океан и за Европа. Последният ще се състои от дванадесет държави или конфедерации в следната схема: синая Франция ще бъде възстановена; Белгия, Нидерландия, Алкембург и вероятно Данция ще образуват самостоятелна група; Германия ще бъде разпокъсана, като се създават отдеане баварска държава, която наравно с Австрия и Унгария ще формира една Дунавска конфедерация; страните от Югоизточната част на континента и Скандинавския полуостров ще изградят свои регионални конфедерации; чехословашко-полският съюз ще съществува на основата на приятелски отношения с Москва и само Швейцария от малките европейски страни няма да бъде част от каквато и да било структура⁸. Премиерът не крие, че е повлиян от идеите на либерала на паневропейското движение граф Куденове-Калерги и предвижда всяка от дванадесетте европейски държави да има представител в регионалния европейски съвет, за да се създава нещо като Съединени европейски щати⁹.

Такъв е образът на Обединена Европа в мислите на Чърчил. А що се отнася до ролята на Великобритания в нея, то той не изневерява на собственото си убеждение, засвидетелствано още в началото на 1930 г., че страната му е „с Европа, но не е част от нея“¹⁰. Неговият секретар Джон Колвил потвърждава, че Чълчил е отреждал водещо място на Лондон в процеса на заедърбочаване на междуправителственото сътрудничество, но единствено в ролята на външен фактор и като естествена и неоспорима връзка на Стария свят с Америка и Британската общност¹¹.

Въпреки положението на усилия, британският премиер не успява да убеди администрацията на президент Рузвелт и съветското правителство в целесъобразността на своите регионални и глобални планове. Това проличава най-добре по време на Московската среща на външните министри на СССР, САЩ и Великобритания (13-30 октомври 1943) г. и последвалата я Техеранска конференция на най-високо равнище (28 ноември – 1 декември 1943). В края на работата на първия форум Идън повдига въпроса за конфедерация на страните от Дунавския регион като обединение на държавите, възникнали след разпадането на Австро-унгарската империя. След като не среща разбиране от своите партньори Хъл и Молотов, той повече не

⁸ Чърчил, У. Мемоари. Т. IV, 721-723.

⁹ Так там, с. 723.

¹⁰ Ponting, C. Churchill. London, 1994, p. 737.

¹¹ Colville, J. The Fringes of Power. 10 Downing Street Diaries, 1939-1955. London, 1985, pp. 312-314.

коментира този противоречив проблем¹². В Техеран Чърчил отново заговаря за Дунавска федерация, но вече като блок, съставен само от Бавария, Австрия и Унгария, в тясно сътрудничество с германските сържави без Прусия¹³. Целта му е да създаде структура, изолираща Прусия, а не да се осъществят намеренията на „дунавските“ федералисти, стремящи се към възстановяване на икономическото единство на някогашната дуалистична монархия. Планът му е отхвърлен, след което официален Лондон постепенно изоставя идеята за конфедерация на източноевропейските народи.

Британският премиер няма дори подкрепата на Форин офис. Там определят идеите му като ирационални, непрактични и дори авантюристични. Опасенията са, че колкото повече Чърчил говори за европейски блок, толкова повече американците мислят за връщане към политиката на изолационизъм, а съветите- за прекратяване на следвоенното сътрудничество¹⁴. Промяната настъпва през 1944 г. Британските дипломати вече са принудени да се съобразяват с промените на Източния фронт. Те започват сериозно да обмислят възможността от появя на сфери на влияние и в тази връзка - от мерки за ограничаване на съветския контрол над неговите значително по-слаби европейски съседи. С окупирането на източната част на континента от Червената армия на Острова насочват вниманието си към много по-близките от гледна точка на интересите на империята Средиземноморски басейн с Близкия Изток и Западна Европа с Германия¹⁵.

Във връзка с очертаващото се трайно изменение в глобалното разпределение на силите все повече влиятелни фигури съветват британското правителство да фокусира вниманието си към Западна Европа и да изгради стратегия на близък съюз с Франция за формиране на западноевропейски блок. За да не бъде мирът отново загубен, южноафриканският премиер ген. Смъйтс препоръчва Великобритания да не дезертира от Европа, а да обедини около себе си западноевропейските народи. В този дух е и посланието на холандския външен министър Ван Клефенс, видял в единството и британското ръководство гаранция за мира и сигурността на континента. В процеса на белгийско-холандското сближаване, кулминирало в учредяването на Бенелюкс, белгийският първи дипломат Снаак не веднъж повторя

¹² Hull, C. The Memoirs of Cordell Hull. New York, 1948, pp. 1234, 1298-1299.

¹³ Фейс, Г. Черчилъ, Рузвельт, Сталин. Москва, 2003, с. 249.

¹⁴ Charlton, M., Цит. съч., с. 14, 17-18.

¹⁵ Kent, J. British Postwar Planning for Europe, 1942-1945. – In: Varsori, A., E. Calandri (eds). The Failure of Peace in Europe, 1943-1945. London, 2001, pp. 45, 46.

надеждата си, че то ще провокира създаване на западен блок от Норвегия до Иберийския полуостров не само с активното участие, но и под водачество на Лондон¹⁶. В средите на външното министерство в Лондон също се планира изграждане на западен блок. Гладуин Джеб подготвя меморандум до Исьн, в който защитава тезата, че Обединеното кралство следва да подпомогне създаването на регионална структура в Европа с оглед на взаимната защита и непопуляризиране на нова германска заплаха. Като част от бъдещата световна организация тя няма да доведе до разделяне на Стария свят на британска и съветска сфери.¹⁷ Призовите им не се харесват на Исьн. Противно на мнението на своя дипломат, той се опасява, че такъв ход може да послужи като повод за подялба на Европа, с което ще бъде застрашена следвоенната стабилност на континента и на търсената от него основа на британско-съветското сътрудничество.

Такава е първоначалната реакция и на идеите на Алфред Дъф Купър, британски представител при Френския комитет за национално освобождение. През пролетта на 1944 г. той се застъпва за създаване на силен френско-британски съюз, който да насочи вниманието на британците към Европа и да отклони французите от опасно обвързване с Москва, което крие допълнителния риск да увлече и по-малките европейски страни. По мнението му Обединеното кралство трябва да действа бързо и самостоятелно, без да се притеснява дали ще провокира съветското подозрение или американското разочарование. Действията на Лондон следва да бъдат насочени към организиране на ядрото на бъдещата „Федерация по западното крайбрежие на Европа и с основните сили на Средиземноморието“ чрез френско-британски съюз. Тази федерация ще бъде „толкова мощнa, че нито една сила на Земята няма да се осмели да я предизвика“. Тя ще включва интегрираните икономики и отбранителните системи на Великобритания, Франция, Белгия, Нидерландия, Норвегия, Дания, Швеция, Португалия, Испания и Италия¹⁸. Макар отговорът на инициативата на Купър да е отрицателен, през лятото на 1944 г. Исьн преосмисля европейската си политика и взема на сериозно идеите му за по-тясно сътрудничество със западноевропейските страни. И за да не дразни открито съветското ръководство, той представя бъдеща

¹⁶ Baylis, J. The Diplomacy of Pragmatism. Britain and the Formation of NATO, 1942-1949. Kent, 1993, pp. 12, 13.

¹⁷ Larres, K. A Search for Order: Britain and the Origins of the Western European Union, 1944-1955. In: Brivati, B., H. Jones (eds) From Reconstruction to Integration: Britain and Europe Since 1945. Leicester, 1993, pp. 76.

¹⁸ Copper, D. Old Man Forget. London, 1954, pp. 346-347.

та структура като насочена срещу възраждането на германския милитаризъм и съобразена с принципите на замисляната световна организация. В писмо до Чърчил от ноември 1944 г. Идън пише, че поуката от неслучилия се френско-британски съюз от юни 1940 г. сочи колко „необходимо е изграждането на обща отбранителна асоциация в Западна Европа, която да предотврати появата на нов Хитлер“. Според него изграждането ѝ ще трябва да започне от възстановяването на една сила Франция и установяването на тясно взаимодействие между Лондон и Париж¹⁹.

Споменатият провал от късната пролет на 1940 г. е разтълкуван по различен начин от Чърчил. Случва се нещо твърде любопитно. Когато през 1942-1943 г. британските дипломати изказват несъгласие с политиката на премиера по отношение на регионалните конфедерации в Европа, те евли са преполагали, че в края на войната ролите ще се обрнат. В новата ситуация Форин офис вече приема концепцията за западноевропейски блок, а главната опозиция срещу нея изва от министър-председателя. За него неуспехът на западноевропейците ярко контрастира със силата и мъжеството на англо-говорещите народи от Британската общност и Съединените щати. Езиковата близост и помощта на Вашингтон правят силно впечатление на Чърчил, който през февруари 1944 г. отбележва, че у него се е формирало сълбокото убеждение, че „*докато Британия и Съединените щати не изградят специални отношения... в рамките на една световна организация - ще избухне друга разрушителна война*“²⁰. От тази гледна точка през ноември той разглежда сближаването със Западна Европа и особено с Франция като безперспективно. Защото смята, че норвежците, датчаните, белгийците са твърде безпомощни и слаби нации, холандците са „ *крайно егоистични*“ и е убеден, че на французите ще са необходими поне пет години, за да създадат добре въоръжена и подгответа армия. В това време Островът трябва да поеме сам защитата на всички изброени народи, без да очаква помощ от тях, което той намира за „*противно на всяка възможна логика*“²¹. Убеден, че Рузвелт няма да одобри фаворизирането на регионална организация в Европа преди формирането на глобалната институция на следвоенния ред и наясно с нарастващата военна и икономическа зависимост от Америка,

¹⁹ Eden to Churchill, PM 44/732, 29 Nov. 1944, PRO, PREM 4/30/8 Цит. по: Reynolds, D. Great Britain and the Security 'Lessons' of the Second World War. – In: Ahmann, R., A.M. Birkeg M. Howard (eds.) The Quest for Stability. Problems of West European Security, 1918-1957. Oxford, 1993, p. 321.

²⁰ Churchill, minute, M 125/4, 16 Feb. 1944, PRO, PREM 4/27110; Churchill to Eden, M. 1144/4, 25 Nov. 1944, PRO, PREM 4/30/8 Цит. по: Reynolds, D. Op. cit., pp. 320-321.

Чърчил още повече вярва, че бъдещето и сигурността на Великобритания са неразрывно свързани с приятелството със САЩ. На същото мнение е и Обединеното главно командване. Военните уведомяват Форин офис, че една западноевропейска коалиция няма да бъде достатъчно сила гаранция за мира на континента срещу бъдеща съветска заплаха и че тя трябва да включва и Германия²¹.

В ръководните кръгове на Лейбъристката партия отхвърлянето на европейското единство е заявено още по-катогорично. През 1944 г. оглавената от Хло Далтън комисия за обсъждане на проектите за следвоенното устройство на Европа достига до извода, че създаването на континентална федерация като наднационално обединение на европейските народи не е възможно²².

Несъмнено европейският проект фигурира в плановете за следвоенния ред, разработвани от клечовите правителствени институции в Обединеното кралство. Присъствието му съвсем не означава, че това е приоритетен проблем. Напротив, той винаги е разглеждан в сянката на усилията за формиране на антихитлеристката коалиция, споровете за бъдещето на Германия, перспективите и опасностите от сътрудничество със Съветите, опасенията страната да не бъде разглеждана като младши партньор в рамките на съюза на Тримата големи и проектите за нова световна организация. Ангажираността на водещи фигури като Чърчил също не бива да подвежда. Колкото и да говори за бъдещо обединение на европейците, той в нико един момент не го поставя над императива на деня – победата над Хитлер, погълнал изцяло мислите и действията му и този на утрещия ден – укрепването на „специалните отношения“ със САЩ. В разбиранията на Чърчил все повече наделява значимостта на връзката на Великобритания с Америка над сътрудничеството с Франция. Фактът, че така и не се стига до единен проект, също е показателен за второстепенната значимост на проблема за Острова. Независимо дали става дума за Европейски съвет, източноевропейска конфедерация или западен регионален блок, винаги се намират достатъчно аргументи предложението да бъдат отхвърлени. В началото поради отчетливото нежелание да се застрашава сътрудничеството със СССР, а впоследствие заради разбирането, че обединението не може да спре нашествието на Червената армия и

²¹ Weigall, D. Цит. съч., g. 165.

²² Grantham, J.T. Hugh Dalton and the International Post-war Settlement: Labour Party Foreign Policy Formulations, 1943-1944. – *Journal of Contemporary History*, № 4, 1970, p. 717.

да премахне заплахата от борбата за съюзници на целия континент. С други думи, годините на войната ясно показват, че от Лондон не следва да се очаква да организира западноевропейските народи и да осъществи идеята за западноевропейски блок на основата на тясна политическа и икономическа интеграция чрез утвърждаване на наднационален субверенитет.

За разлика от британското правителство, съветското ръководство е далеч по-пестеливо във вижданията си относно бъдеща Обединена Европа. Но и в Москва, както и в Лондон, проблемите на единството са разглеждани като функция от развитието на военни действия, бъдещето на Германия и нуждите на следвоенната сигурност на страната. Те попадат и в дебелата сянка на недоверието между съветската империя и западния свят. Дебатът не се характеризира с особена полемичност или неочаквани обрани. Негова идеологическа отправна точка е Лениновото виждане за Съединените европейски щати като капиталистически лозунг, спомагащ за укрепване на силите на буржоазията, колониалната подялба на света и засилване на експлоатацията на пролетариата. Доколкото оценката на първия борбен щат за интегрирането на нациите не е непременно негативна (той допуска свободно обединение в световна, а не европейска, социалистическа република, бореща се със силите на реакцията)²³, вторият – Сталин, може да си позволя определена гъвкавост. При все че не марксизъм-ленинизъм, а geopolитиката, силовите отношения и имперските амбиции го ръководят не само в този, но и в повечето проблеми от годините на войната.

Още в първите месеци на германската агресия съветското ръководство си поставя за цел запазването на териториалните придобивки от периода 1939–1940 г. в Източна Европа, а впоследствие и създаването на зона за сигурност, изнесена възможно най-далече от новата западна граница. Двете стратегически цели диктуват воденето на политика за предотвратяване на появата на федерация на страните от Източна и Централна Европа и за организиране на комунистически ядра в Европа, които да се превърнат в центрове на разпространение и прилагане на съветската политика в съответната сържава²⁴. Но докато изходят от войната остава неясен, от Кремъл демонстрират готовност за сътрудничество и отстъпки. Първата от тях се оказва и най-голямата. В т. 19 от Допълни-

²³ Ленин, В.И. „О лозунге Соединенные штаты Европы“. – „Социал-Демократ“, 23. 08. 1915, № 44.

²⁴ Maslany, V. Soviet Plans for Postwar Europe. – In: Varsori, A., E. Calandri (eds.), Op. cit., p. 61.

телния протокол към проекта за англо-съветски договор от 16 декември 1941 г. СССР „признава необходимостта от създаване на Европейски съвет“. Като международна организация той ще е инструмент за запазване на мира, разполагащ с „определен количество войски“²⁵. През януари 1942 г. Ильин пише от Москва, че Сталин не възразява срещу това определени европейски страни да се федерират, щом го желаят. Пет месеца по-късно, но вече в Лондон, чехословашкият лидер Едуард Бенеш обсъжда с Молотов чехословашко-полския съюз и констатира, че съветският първи дипломат не възразява срещу обединението на трите славянски народа²⁶. Повече от очевидно е, че на този етап Сталин е готов да следва плътно британската визия. Той се нуждае от помощта на Лондон в борбата с нацистка Германия и от признание на завоеванията от предходния период на сътрудничество със същата тази нацистка Германия. Прагматиката диктува поведението на диктатора и той предприема тактически ход, още повече, че става сума за жест на добронамереност по въпрос от второстепенна важност, какъвто се явява континенталното единство.

Следващите стъпки на съветското ръководство са противоречиви. Това дава основание за полярни оценки. Според критиците на Стalinовата политика лицемерното поведение на съветските лидери не трае дълго и през лятото на 1942 г. те се връщат към позициите на изначална антифашистка спрямо какъвто и да е опит за формиране на съюзи в Европа. За тях вече е важно да се изградят в Източна Европа съверенни национални държави, но задължително приятелски настроени към Москва. Целта им е да работят с всяка страна поотделно, а не с групи държави. Още повече, че едно или няколко по-значими обединения извикват спомените от началото на междувоенния период и се разглеждат като форма за организиране на силите на буржоазията за отпор на Съветския съюз. Такава е не само съветската политика спрямо Източна Европа, такава е тя и по отношение на западната половина на континента. На 20 март 1943 г. Кремъл остро протестира срещу изявленията на Де Гол за нуждата от учредяване на западен блок²⁷. По-благосклонното виждане подчертава, че Сталин не се противопоставя открито на изявленията на Чърчил за учредяване на Ев-

²⁵ Допълнителен протокол към проекта за англо-съветски договор от 16 декември 1941 г. – В: Ржешевский, О. А. Война и дипломатия: Документы, комментарии, 1941–1942 г. Москва, 1997, с. 28.

²⁶ Borsody, S. The New Central Europe: Triumphs and Tragedies. New York, 1993, p. 108.

²⁷ Soutou, G. De Gaulle's Plans for Postwar Europe. – In: Varsori, A., E. Calandri (eds.), Цит. съч., p. 51.

ропейски съвет, а когато Англичанинът заговаря за формирането на три континентални съвета, диктаторът изразява желание СССР – заедно със САЩ, да бъде вклочен не само в европейския, но и в азиатския²⁸. В този ред на мисли изкушение представлява припомнянето на съветската политика по отношение на Източна и Югоизточна Европа от 30-те години на ХХ в. В действителност обаче няма място за каквато и да е препратка към противоречивата от европейска гледна точка, Сталинова линия за създаване на система на колективна сигурност. Не само, защото тя не дава резултати, но и поради липсата на допирни точки с проблемите на единството. Нито пък за не особено популярната социалистическа идея за балканска федерация.

На конференциите в Москва и Техеран съветската страна определя британското предложение за формиране на Дунавска конфедерация като прекдевременно и вредно. Молотов дори официално заявява, че то му напомня за политиката на „санитарен кордон“, доскоро прилагана спрямо СССР²⁹. Stalin е по-деликатен и се съгласява с нуждата от по-мясно сътрудничество между европейските народи след края на войната. Той настоява, че иска да види Германия, а не Европа раздробена. Диктаторът отбелязва пред Чърчил и Рузвелт, че евла ли европейците ще харесат системата на „Четиридесет полицаи“ и издига алтернативен проект, близък до този на британския премиер за Съвет на Европа. Stalin предлага създаването на Европейски комитет, в който да влязат трите Велики сили и вероятно още една голяма европейска държава³⁰.

Думите на съветския лидер могат да доведат до някои погрешни тълкувания, ако не се познава посоката, която по това време вземат в работата си комисии за изработване на планове за следвоенния свят и Европа. От началото на 1944 г. в Москва започва интензивна подготовкa на проекти за следвоенния ред. Създадени са три комисии, оглавени съответно от Максим Литвинов (за условията на мирните договори и облика на следвоенния ред), Климент Ворошилов (относно проблемите на примирянето) и Иван Майски (по репарационния въпрос). В комисията на Майски се стига до заключението, че в новия международен ред не трябва да се допуска съз-

²⁸ Ают, В. Планы военного времени и обсуждение условий европейского съюза. – В: Намазовой, А.С., Б. Эмерсон (сост.) История европейской интеграции, 1945-1994. Москва, 1995, с. 11.

²⁹ Borsody, S., Цит. съч., с. 123.

³⁰ Фейс, Г., Цит. съч., 245-246.

даване на държава или група от държави, които да бъдат в състояние да амакуват Съветския съюз. В най-добрия случай в Европа може да се допусне съществуването на една морска сила – Великобритания и на една неоспорвани сухоземна сила – СССР. Между тях следва да се установят добри отношения, като се откаже Лондон от близостта му с Вашингтон. Не може да става и сума за въръщането на статута на Велика сила на Франция и Италия или учредяването на общоевропейска организация³¹.

По същия начин разсъждава и Литвинов. Неговата комисия достига до извода, че облика на следвоенна Европа трябва да се основава на зони на сигурност. Съветската ще обхваща Финландия, Швеция, Полша, Унгария, Чехословакия, Румъния, славянските страни на Балканите и Турция. Британската ще се простира над Нидерландия, Белгия, Франция, Испания, Португалия и Гърция. Интересно е допускането на една трета зона – на неутралните държави. В нея се предвижда да влязат Норвегия, Дания, Германия, Австрия и Италия – страни, в които съветското и британското влияние ще бъде съизмеримо³².

За Майски и Литвинов вариантыт Европа да бъде трайно разделена между Москва и Лондон е неизбежен и работи в полза на Съветите. Те не допускат между двата центъра да се създаде нова политическа структура, която да обединява повечето или всички европейски държави и да е способна да води самостоятелна политика. Камо ли да се превърне в алтернативен център, които да не допусне налагането на Съветския съюз като безспорна сухоземна сила в Европа. Както през януари 1944 г. Майски пише на външния министър Вячеслав Молотов „Не е в интерес на СССР, поне не в първия период на мира, да настъпва изграждането на различни видове федерации – Дунавска, Баланска, Централноевропейска, Скандинавска или друга“³³.

В комисията на Ворошилов недоверието и подозрителността към Запада са още по-ясно изразени. На особена критика е подложена политиката на Великобритания и се изказва отрицателно отношение към всяка несъветска инициатива, която може да доведе до задълбочаване на следво-

³¹ Filitov, A Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during World War II. – In: Gori, F., S. Pons (eds.) The Soviet Union and Europe in the Cold war, 1943-1953. London, 1996, pp. 8, 12.

³² Пак там, с. 13.

³³ Майски до Молотов, 11.01.1944 г. – АВП РФ, ф. 6, оп. 6, п. 14, г. 145, л. 5. Цит. по: Zubok, VZ. The Soviet Union and European Integration from Stalin to Gorbachev – Journal of European Integration History, № 4, 1996, p. 85.

енното стопанско сътрудничество или дори до интеграция на европейските икономики³⁴.

С наблизаването на края на войната в Кремъл отрицанието на европейския проект нараства и това не е случайно. Съветите се чувстват господар на половината Европа, която не искат да загубят. В момент, в който Великобритания търси разграничаване от идеята за тясна асоциация със слабата Западна Европа, Съветският съюз всячески се стреми да се сближи или погълне (в случая на Литва, Латвия и Естония, части от Полша, Германия, Финландия, Румъния) слабата Източна и Централна Европа. Априорното му изкачване от всеки проект за континентално обединение е възприемано като недвусмислен знак за осуетяване на съветските амбиции и възпрепятстване на реализацията на жизнен национален интерес, свързан със защитата на територията на СССР. Европейско единство под каквато и да е форма е разглеждано не просто като възстановяване на политиката на „санитарен кордон“ след Първата световна война. То би означавало противопоставяне на цяла или почти цяла Европа на Съветския съюз. С други думи, налице е препотвърждаване на познатите от междувоенния период трактовки за враждебния и буржоазен характер на паневропеизма. Възприетият догматично-схоластичен подход не прави разлика между произхода, мотивите, съдържанието и целите на иначе твърде разнородните проекти за следвоенната европейска интеграция. Отхвърлени са гори такива, които изват от средите на некомунистическата левица, в която антисъветските настроения са вече слабо изразени.

На 9 юни 1944 г. органът на френските комунисти в „Юманите“ публикува остри критика срещу плановете на социалистическата съпротива. Създаването на „свръхдържава“ чрез „отказ от национален суверенитет“ е определено като „сериозна опасност“ и се настоява Съпротивата да се обедини около виждането, че „Независимостта на Франция и възстановяването на нейното величие... ще бъдат водещи принципи в бъдещата и външна политика“³⁵. Известният немски историк-федералист Валтер Липгенс не се съмнява в действителното авторство на този материал. Според него толкова важно и категорично заявление не може да бъде направено без знанието на Москва. То се явява недвусмислен знак за пълното съветско отрицание на

³⁴ Фиалтов, А. Европа в советских планах послевоенного устройства. – В: Намазовой, А. Б. Эмерсон (сост.), Цит. съч., с. 25.

³⁵ L'Humanite, 9. 06. 1944.

следвоенната интеграция³⁶. Руският учен Михаил Липкин отхвърля заключението на Липгенс. Той подчертава липсата на документално потвърждение за получена съветска директива, на основата на която френските комунисти да изградят своето отхвърляне на концепцията за континентално единство³⁷.

Макар да липсва документ за съветска връзка в публикуваната статия, тя се вписва изцяло в политиката на Москва по проблема за единна и демократична следвоенна Европа. Към средата на 1944 г. негативното ѝ отношение е вече ясно и не търпи възражения. То обаче не може да бъде гласно изявено, особено в дните след десантта в Нормандия. Сталин не желае да влезе в открит конфликт със съюзниците, главно Великобритания, по въпроса. Още повече, че на този етап той съвсем не е сред неотложните. От друга страна обаче опасенията от появата на антисъветска Европа също нарастват. Предвид предстоящото освобождаване на Франция – ключов фактор във всеки план за обединение, повече от наложително е да се намери форма за демонстриране на съветската позиция. В този именно смисъл трябва да се разглежда посоченият материал. Логиката сочи, че в него под някаква форма присъства сългата ръка на Кремъл. Статията е част от трайно възприетата линия на неодобрение на всяка идея за интегриране на европейските народи, която нахвърля хронологическите рамки на войната. Що се отнася до западната половина на континента тя свързва по-горе критика на размислите на ген. Дьо Гол за бъдещ западен блок и последвалата официална съветска реакция при изграждането на първите общности. От тази гледна точка можем да търсим прилагането на стратегия, насыщаща изявата на националистически чувства сред западноевропейските народи. Възродената след пораженията и оккупацията национална гордост е разглеждана като сигурна бариера пред всеки опит за обединение под диктатурата на англо-саксонските сили.

Сталин привидно изважда картата на национализма и в Източна Европа. Той предполага, че надигането на национализма няма да допусне появата на регионална структура и в тази част от континента. На 17 октомври 1944 г., след като изслушва доводите на гостуващия в Москва Чърчил за необходимостта от изграждане на стопанско обединение на европей-

³⁶ Lipgens, W. Europa-Foederationspläne der Widerstandsbewegungen, 1940-1954. München, 1968, с. 240.

³⁷ Липкин, М. Советское руководство и европейская интеграция, 40-е – начало 50-х годов. – Във: Фурсенко, А. (сост.) Историческая наука на рубеже веков. Москва, 2001, с. 126.

ските народи под формата на митнически съюз, диктаторът заявява, че „*в сегашния момент не е възможно да се мисли за обединение*“. Пред британския премиер той недвусмислено подчертава, че в първите години на мира унгарците, чехите и поляците, както и южнославянските народи, ще бъдат ръководени от желанието за възстановяване в пълнота на националния живот и няма да приемат каквото и да било ограничаване на суворените права. Според него националните приоритети не бива да бъдат изменяни с политика на заставяне на малките народи да се обединяват, тъй като това ще доведе до крайно нежелани последици³⁸.

Така изложените опасения не отразяват действителните намерения на съветския ръководител. Водената от него политика в окупираните източноевропейски държави е доказателство за това. Още преди края на войната Сталин окуряжава Й. Тому и Г. Димитров да учредят българо-югославска федерация, а с оглед на оформящата се съветска сфера на влияние Москва не възнамерява да допусне възстановяването на пълен суворенитет нито в победените, нито в победилите страни по своята европейска граница. Регионалната структура, към която Кремъл ще върви, обаче е далече от идеята за демократично европейско единство и няма наднационален характер.

В годините на Втората световна война Съветският съюз не става инициатор на проект за европейско обединение. Неговата политика по въпросите на единството следва традиционното имперско недоверие към създаването на структури, извън руски контрол и на бордовишкото отрицание на всяко обединение на некомунистически общества. По този начин тя е по-скоро отговор на британските предложения и е време, от което Сталин търси да се освободи възможно най-безболезнено. Съюзните отношения не дават възможност за открита изява на иманентната враждебност. Те обаче не пречат след 1942 г. съветският отказ за бъде последователно отстояван. Както пише руският изследовател Алексей Филитов: „*Интегративните тенденции в своите федералистко-наднационални въплъщения бяха дълбоко чужди на сталинския тип мислене*“³⁹. Понеже, както го допълва Михаил Липкин, в Кремъл европейската интеграция винаги е била възприемана като инструмент на враговете на съветския режим⁴⁰.

³⁸ СССР и германският вопрос, 1941-1949. Т. 1: 22 юни 1941 – 8 май 1945 г. Москва, 1996, 563-564.

³⁹ Так там, с. 27.

⁴⁰ Липкин, М., Цит. съч., с. 129.

В качеството си преди всичко на европейски и след това на световни сили Великобритания и Съветският съюз имат най-голям интерес от установяването след края на войната на траен мир и стабилна система на международни отношения в Стария свят. От днешна гледна точка не-последователността – в британския случай, и пренебрежението – в съветския, с които те се отнасят към европейския проект като източник на мир и стабилност е трудно да бъдат приети. Още повече, че тяхното ангажиране е ограничено и не изисква отдаване на суворени права. За времето си обаче и за формирания с векове имперски подход към статуквото и неговата промяна оставянето на заден план на обединителното начинание е разбираемо. Интеграцията е сложен и многоаспектен процес, който влиза в директен сблъсък с идеологическите и geopolитическите им приоритети. Той противоречи още на вътрешната логика и функционалност на бордократичните им системи. Докато двете държави се борят за оцеляване пред лицето на германската заплаха, те са готови на отстъпки и дори на драматични жестове за учредяване на континентален наднационален блок. Възвърнали си силата и самочувствието, изправени пред перспективата от пълна победа над Хитлеровия райх, Лондон и Москва отново поемат в познатото политическо русло. В него господар е традицията, която оставя малък фронт за маневриране на всеки по-смел политически експеримент и рязко допуска разгръщането на творчески подход към по-сложните проблеми. Техните интереси налагат осъществяването на цели и прилагането на методи, трудно съвместими с представата за демократична, съдена и обединена Европа. Разбира се, те не могат да си позволяят открыто противостояние на една такава Европа, както скрито подтикват взаимното недоверие. Но освен на думи не правят нищо значимо, за да я постигнат. Остарелият принцип на разделянето на сфери на влияние, мъчителната борба за съхраняване на статуса на Велика сила и недалновидното икономическо мислене наделяват над обещаващия ход на единството. И все пак в най-трудния момент от своята история Великобритания и СССР признават обединението на европейските народи като възможен инструмент за регулиране на политическите и икономическите отношения.

Различно мотивирана, но все тaka ясна, британската и съветската съпротивата на идеята за наднационално обединение продължава и след войната. Двете империи не спират да подценяват интеграцията и да се

съпротивляват на ограничаването на суверени права, което позволява на европейците да положат основите на своя следвоенен съюз независимо от Лондон и Москва.

КАК „ДЯВОЛЪТ“ ЧЕТЕ ИСТОРИЯТА НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Николай Поппетров¹

*“Най-ужасното било, че когато погледнал
Дявола в очите, той разбрал
ужасаващата истина - Дявола
бия, без съзнание, глупав“*

Тери Джоунс*. Тери Джоунс

Посткомунистическата ситуация поражда различни интерпретации на историята на Втората световна война. Сред тях съществува един нов прочит, нов Голям разказ за Войната, интерпретация изцяло в антисъветски и антикомунистически дух, която се превръща в политически мит. Този феномен заслужава целенасочено внимание както поради силната си политическа окраска, така и поради своята агресивност в стремежа си да се превърне в общоприетата парадигма, както за общественото мнение, така и за политологическата и за историческата мисъл.

* * *

В този текст разглеждам този нов Голям разказ, който отразява наблюдения върху различни интерпретации на Втората световна война, разпространени в годините на прехода в българското общество проспътство. Непосредствените наблюдения са върху български публикации в пресата, в електронни сайтове, както и в различни телевизионни предавания през 2014 и 2015 г. – две години, през които в обединена Европа и особено в западната ѝ част бяха отбелязани 70-годишнината от десанта в

¹ Авторът е изследовател от Института за исторически изследвания при БАН.

* Джоунс, Т. Дявола на доктор Бонокъльс. – Във: Вещицата и шарената комка. С., 1992, с. 151.